

रचनाधर्मो प्रश्नोत्तर (संस्कृत भाषाय)

१. शुकनासोपदेशेन राजलक्ष्म्याः यत् चरित्रं प्राप्यते तत् प्रतिपाद्यताम्।

Or

लक्ष्म्यानुगृहीतानां राज्ञां दुरावस्थां वर्णयतु।

Or

शुकनासानुसारं लक्ष्मीचञ्चलतां विश्लेषयतु।

कादम्बरी सहोदर्या सुधया वैवुधे हृदि।

हर्षाख्यायिकया ख्यातिः वाणोऽब्धिरिव लब्धवान्॥

संस्कृतसाहित्यसरसि येन विकशितेन इन्दिवरेण गद्यकाव्यसमीरणः सुरभीयते, यमाघ्राय सहृदयस्य हृदये प्रशान्तिः जायते स एव चित्रभानु-राज्यदेव्याः सुपुत्रः वाणभट्टः। तस्य सृष्ट्याकाशे कादम्बरी ध्रुवतारा सदृशा। काव्यमिदं कथाकाव्यरूपेण बुधैः चिह्नितम्। काव्यस्यास्य शुकनासोपदेशः इति आख्यानभागे राज्याभिषेकस्य प्राक्काले उज्जयिनीश्वरस्य तारापीडस्य महामात्यः शुकनासः तारापीडपुत्रं चन्द्रापीडमुपदेशयति। तत्र राजलक्ष्म्याः चरित्रं सुचारुरूपेणाङ्कितं शुकनासेन।

अघटनपटीयसी खलु लक्ष्मीरियम्। वीर्यलभ्यापि भ्रमरीवत् नृपात् नृपान्तरं सदैव गच्छति। धर्म-निपुणता-विद्या-सत्य-कुलञ्च त्यक्त्वा सा अन्यत्रैति - न परिचयं रक्षति, नाभिजनमीक्षते ...। मन्थनवेलायां क्षीरसागरादुत्थिता चिरं तत्र एकत्र सहवासात् पारिजातपल्लवेषुः जनानुरक्तिरूपं रागं, चन्द्रलेखायाः वक्रतारूपकुटिलतां, कालकुटवत् मत्तताजननशाक्तिं, मदिरायाः मदरूपमौद्धत्यं गृह्णाति इयं लक्ष्मीः।

स्वभावलोलायाः परिचयसौहार्दरहितायाश्च अस्याः सदृशी नास्ति अनार्या। लब्धापि खलु इयं सदैव नृपैः दुःखेन परिपाल्यते। यथा मत्तः वारणः दृढपाशबद्धोऽपि पलायते तथैव इयं सामर्थ्यादिसत्त्वेऽपि राजान्तरं ब्रजति। सुखलालिता अतिपौरुषलभ्यापि अनेकराजन्यरथगजवाजिसङ्कुलमपि राजानं झटिति त्यजति। केन वा उपमीयते अस्याः चञ्चलता। गन्धर्वनगरलेखेव पश्यत एव नश्यति। अहो नु विचित्रता अस्याः शीलस्य! इयमपरिचितसौहार्द्या न गणयति सत्कुलं, न वा रूपं, न वा शीलं, न वा पाण्डित्यं, न वा शास्त्रज्ञानं, न वा धर्मम्। किञ्च, नीचस्वभावा इयं न दानमाद्रियते, सुलक्षणं न वरयति। कथं

नु कुतो वा अस्याः चञ्चलता उत्पन्ना? मन्ये, कमलिनीवनेषु विचरणकाले लग्ननलिननालकण्टकक्षतचरणा इयं कुत्रापि दृढं पादं न विधत्ते। नारायणप्रिया भूत्वापि खलजनमाश्रियते। सदैव अविश्वासमयी दिवसान्तकमलमिव विजयकारणभूते सामर्थ्येऽपि राजान्तरमाश्रियते। यथा गङ्गा वसुजनन्यपि सदैव तरङ्गभङ्गैः चञ्चला तथा इयम् – लतेव विटपवगानध्यारोहति। गङ्गेव वसुजनन्यापि तरङ्गबुदबुदचञ्चला। अन्धकारवहुलपातालगुहा इव इयं तमोगुणसम्पन्ना, क्षणप्रभा इव अचिरस्थायिणी।

अहो नु ईर्ष्या अस्याः! सपत्नीरोषेण गुणवन्तमपवित्रमिव न स्पृशति। मनस्विजनं नाद्रियते, सुजनं दुर्लक्षणमिव न पश्यति, वीरं कण्टकमिव परिहरति, दातारं दुःस्वप्नमिव स्मरति, विनीतं पापिनमिव नाभिनन्दति, प्रशस्तचित्तमुन्मत्तमिव उपहसति, एवं विरुद्धधर्मस्वभावा दुःशीला इयं राजलक्ष्मीः। लक्ष्म्या अप्रतारिताः मानवाः सुदुर्लभाः – न हि तं पश्यामि यो ह्यपरिचितयानया न निर्भरमुपगूढो यो वा न विप्रलब्धः।

तथाहि सा राजनि धनगर्वमादधानापि सदसद्विवेकहीनत्वमुपजनयति – एवं विधयापि चानया दुराचारया कथमपि दैववशेन परिगृहीताः विक्लवा भवन्ति राजानः। अभ्युदयमादधानापि मदं जनयति। यद्यपि इयं तोयराशिसम्भवा तथापि जनानां धनादितृष्णां सदैव बर्द्धयति। लोकानामीश्वरतामादधानामपि तेषामसुन्दरस्वभावत्वमातनोति। धनगर्वेण सुरापानेन च मत्ताः नृपाः तदा कस्यापि सद्वाक्यं न शृण्वन्ति, अपात्रे दण्डप्रयोगेन प्रजान् विनश्यन्ति – दूरस्थितान्यपि फलानीव दण्डविक्षेपैर्महाकुलानि शातयन्ति। अमृतसहोदरापि इयं दुःखकारणीभूता, लोके परस्परयुद्धसंघटनकारिणी अपि। अहो नु अस्याः प्रभावः! रागादिविवर्जितं जनमपि रागादिदोषयुक्तं करोति। यथा दीपशिखा कज्जलं जनयति तथा इयं चपला यत्र आविर्भवति तत्र परिहिंसा-परपीडनादिकं मलिनं कर्म विषलतानां संबर्द्धनवारिधारा इव, व्याधगीतिरिव इन्द्रियरूपमृगानां विषयाकर्षणं जनयति। धनमत्तानामाश्रयभूमिरियं तिमिररोगादयष्टजनवत् शास्त्रनिष्णातानामपि मोहकारणं जनयति। सर्वाविनयानां, क्रोधादिसर्वदोषानां मदतुल्यविषयानामियं खलु आश्रयभूमिः। किं बहुना दैवबलेन अनया परिगृहीता विवेकयुक्ताः गुणवन्तः कामक्रोधादिदोषरहिता, मोहपारवश्यं यान्ति। अहो नु स्वभावः अस्याः!

अतः नवयौवनागतः चन्द्रापीडः मायामृगलक्ष्मीं परिहरेत्। लक्ष्म्यानुगत्येन खलु स्वजनवर्गान् आत्मीयान् च निकषा सर्वे उपहासास्पदं स्युः। तस्मात् शुकनासः चन्द्रापीडमुपदिश्य

आशीर्ददाति - सर्वथा कल्याणैः पित्रा क्रियमानमनुभवतु
भवान्नवयौवराज्याभिषेकमङ्गलम्, कुलक्रमागतामुद्ग्रह पूर्वपुरुषैरूढां धुरम्, अवनमय
द्विषतां शिरांसि, उन्नमय वन्धुवर्गम्।

२. कथा-आख्यायिकयोः प्रभेदं निर्दिश्य कथाकाव्यरूपेण कादम्बरी
सार्थका न वेति विचार्यताम्।

कवेः कर्म इति काव्यम् - यद्यपि काव्यपरिज्ञानस्याभिज्ञानमिदं तथापि
आलंकारिकाः तेषां ग्रन्थेषु काव्यलक्षणमुपनिबद्धाः। तेषु लक्षणेषु विश्वनाथेन प्रदत्ता काव्यसंज्ञा
- वाक्यं रसात्मकं काव्यम् - सहृदयानां चेतसि रसप्लावनं जनयति। संस्कृतसाहित्ये
काव्यस्रोतस्विन्याः द्वौ प्रभेदौ दृश्येते - दृश्यकाव्यं श्रव्यकाव्यं चेति। तदुक्तं साहित्यदर्पणकारेण
विश्वनाथेन -

दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम्।

तयोः श्रव्यकाव्यं श्रवणयोग्यं, दृश्यकाव्यमभिनययोग्यं भवति। महाकाव्यादि
श्रव्यकाव्यान्तर्गतम्। नाटकादि दृश्यकाव्यान्तर्गतम्। पुनः श्रव्यकाव्यं गद्य-पद्य-मिश्रभेदेन
त्रिप्रकारकं भवति। अपादः पदसन्तानः गद्यम्, वृत्तगन्धोज्झितं गद्यम् - इति लक्षणयुक्तं
गद्यकाव्यं पञ्चप्रकारकम् - कथा, आख्यायिका, खण्डकथा, परिकथा, कथालिका चेति।
यद्यपि अनेन पञ्चप्रदीपालोकेन संस्कृतगद्यकाव्याङ्गनमालोकितं स्यात्, तथापि
कथाख्यायिकादीपद्वैतस्य विच्छुरिता प्रभा गद्यकाव्याङ्गनस्य तमसां निराकरोति।

कथा-आख्यायिकायाः लक्षणनिर्णयप्रसङ्गे आलंकारिकेषु मतानैक्यमस्ति।
आख्यायिका(आङ्-ख्या-ण्वुल्-टाप्) उपलब्धार्थकथा इत्यमरः। काव्यालंकारे आख्यायिकायाः
संज्ञाप्रदानावसरे भामहेनोक्तम् -

प्रकृतानुकुलश्रव्यशब्दार्थ पदवृत्तिना।

गद्येन युक्तोदात्तार्था सोच्छ्वासाख्यायिका मता।

वृत्तमाख्यायते तस्यां नायकेन स्वचेष्टितम्।

वक्त्रं चापरवक्त्रञ्च काले भाव्यर्थशंसि च।

कवेरभिप्रायकृतैरङ्गनैः कैश्चिदङ्किता।

कन्याहरणसंग्राम विप्रलम्भोदयान्विता ।।

अर्थात् लोककथामाधृत्य आख्यायिकायाः विषयः गुम्फितः स्यात् । स्वाभिज्ञता नायकेन वर्णिता भवति । कदापि वक्त्रापरवक्त्रछन्दसा च भावीकथायाः वर्णना भवति । परिच्छेदाः उच्छ्वासेन अभिहिताः भवन्ति । सर्वोपरि संस्कृतभाषया गुम्फितः भवति आख्यायिकायाः विषयः ।

आख्यायिकायाः स्वरूपं विश्वनाथेन अनेन व्यक्तम्—

आख्यायिका कथावत् स्यात् कवेर्वशानुकीर्तनम् ।

तस्यामन्यकवीनाञ्च वृत्तं पद्यं क्वचित् क्वचित् ।।

कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति कथ्यते ।

आर्यावक्त्रापरवक्त्राणां छन्दसा येन केनचित् ।

अन्यापदेशेनाश्वासमुखे भाव्यर्थसूचनम् ।।

अर्थात् गद्यकाव्येऽस्मिन् कविः स्वीयवंशपरिचयं प्रददाति । वक्त्रापरवक्त्रछन्दसा विषयः सूच्यते । अध्यायाः आश्वासेति परिचीयन्ते ।

भामहेन वर्णितानि आख्यायिकायाः लक्षणानि प्रायो दृश्यन्ते अग्निपुराणे । तत्र उपाख्यानान्तरस्य योजनं, प्रतिगर्भं पद्यस्य व्यवहारः इति नवरूपं प्राप्यते । पद्येन गुरुदेवताप्रशंसया आख्यायिका प्रारभ्यते इति रुद्रटमम् । चतुर्दशशतकस्यालंकारिकः विश्वनाथः रुद्रटमतं समर्थाय कथास्वरूपविषये भणति—

कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् ।

क्वचिदत्र भवेदार्या क्वचिद् वक्त्रापरवक्त्रके ।

आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेवृत्तकीर्तनम् ।।

अर्थात् सरसगद्येन विषयः वर्णितः भवति कथाकाव्ये । तत्र आर्या वक्त्रापरवक्त्रछन्दसा च निबद्धः श्लोकः स्यात् । ग्रन्थस्य प्रारम्भे पद्येन इष्टदेवतायाः स्तुतिः, खलनिन्दा प्रकाशितं भवेत् । विषयेऽस्मिन् स्मरणीयः यत् दण्डी अस्य काव्यद्वयस्य भेदः न स्वीकरोति । काव्यादर्शे तेनोक्तम्—

तत् कथाख्यायिकेत्येका जातिः संज्ञाद्वयाङ्किता ।

आनन्दवर्धनेन अभिनवगुप्तेन चापि कथा-आख्यायिकयोः भेदः तद्रूपेण न कल्पितः ।

कथा (क्रथ्-चितिपूजिकथिकुम्बिचर्चिश्वेति-अङ्-टाप्) प्रसङ्गे अमरकोषे प्राप्यते-प्रबन्धकल्पना कथा । भरतेनोक्तम्—प्रबन्धस्य कल्पना रचना ब्रह्मनृतास्तोकसत्या ।

कथाख्यायिकायाः विषये कोलाहलाचार्येण भणितम्—
प्रबन्धकल्पनां स्तोकसत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः ।
परम्पराश्रया या स्यात् सा मताख्यायिका क्वचित् ।।

यद्वा भवतु कथा-आख्यायिकयोः प्रभेदः वर्तते विषयेऽस्मिन् नास्ति संशयावकाशः ।
अधुना विचारणीयः कादम्बरी कथाकाव्यं न वेति । प्रायैः सर्वैः आलंकारिकैः कथाकाव्यरूपेण
कादम्बरी उदाहता । अतः इदं प्रकटितं यत् कादम्बर्या कथाकाव्यस्य लक्षणं वर्तते । यतः
ब्रह्मा-महेश्वर-गुरुं च नमस्कृत्य काव्यमिदं प्रारभ्यते । कवेः वंशपरिचयः दृश्यते । खलनिन्दा
अपि वर्तते । नायकान्तरेण (वैश्वम्पायनेन, महाश्वेतया, जावालिकृष्णिना च) काव्यस्य कथा
वर्णिता । काव्यस्य विषयः शृङ्गाररससिक्तः रतिभावसमृद्धः च । सः विषयः सरसगद्येनोपनिबद्धः ।
काव्यमध्ये आर्या-वक्त्र-अपरवक्त्रछन्दसः प्रयोग अस्ति । काव्यकथा कविकल्पिता
उच्छ्वासविवर्जिता च । रमणीलाभोऽपि काव्येऽस्मिन् परिलक्ष्यते ।

अतः दृश्यते यत् — आलंकारिकैः निर्दिष्टैः कथाकाव्यस्य सर्वाणि लक्षणानि
कादम्बर्या समुपलभ्यन्ते । तस्मात् निःसंशयेन विवक्षामः कादम्बरी कथाकाव्यमेकम् ।

३. वाणभट्टस्य रचनारीत्याः दोषः गुणश्च अन्विष्यताम् ।

हृदि लग्नेन वाणेन यन्मन्दोऽपि पदक्रमः ।

भवेत् कविकुरङ्गानां चापलं तत्र कारणम् ।।

यस्य प्रस्फुटितस्य पारिजातस्य मधुरगन्धेन गद्यसाहित्यस्य नन्दनकाननं मण्डितम्,
काव्यरसिकमधुकराः रसाहरणाय सततं यं सुमनसमीप्स्यन्ति स एव वाणभट्टः । वाल्यकाले
हि तस्य पितरौ पञ्चत्वं प्राप्तवन्तौ । कुसंसर्गेनाक्रान्तः वाणभट्टः स्थानीश्वरस्य श्रीहर्षस्यानुग्रहे
कविरूपेण यशं लभते ।

गुणविचारः

गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति — इति न्यायेण गद्यकाव्यस्य निकषेण कवेः साहित्यशैली
ज्ञायते । अस्यां परीक्षायां वाणभट्टः सानन्देन उत्तीर्णो भवति । तस्मात् तस्य ललाटे वाणोच्छिष्टं
जगत् सर्वम् इति रक्तचन्दनसूक्तिः शोभते ।

वाणभट्टः संस्कृतसाहित्यं कादम्बरी(कथा) हर्षचरितं (आख्यायिका) काव्यद्वयं उपहाररूपेण
प्रदीयते । अस्य काव्यद्वयस्याभ्यन्तरे निहितोऽस्ति वाणभट्टस्य साहित्यगुणः, यः विश्लेषणेन
समुद्घासितो भवति ।

पाञ्चालीरीत्याः कविरासीत् वाणभट्टः । समासबद्धपदेन दुरुहशब्दप्रयोगेन च रीतिरियं गुम्फिता भवति । वाणस्य रचनायां या परिदृश्यते । कादम्बरीपाठेन प्रकाशयते कवेः वेदादिशास्त्रनिष्णातता । भाव-भाषा-शब्द-अर्थस्य च सम्मेलनक्षेत्रं भवति वाणकाव्यम् ।

प्रकृतिवर्णना तस्य रचनाशैल्याः सहजाता वैशिष्ट्या । प्रकृतेः मधुरचित्रं भीषणचित्रञ्च तस्य काव्ये प्राप्नुमः । विन्ध्यारण्यस्य वर्णना सहृदयचित्ते भयं सञ्जायते । परन्तु महर्षेः जावालेः आश्रमम् अनुपमरूपेण चित्रयति । महाश्वेतायाः रूपवर्णनायां, चण्डिकामन्दिरस्य रूपवर्णनायां तस्य शैली परिज्ञायते । वाणभट्टः सचित्तेन प्रकृतिं गृह्णाति, सलोचनेन पृथिव्याः सौन्दर्यं पिवति- इदमनुभूयते ।

अलंकारप्रयोगनैपुण्येन वाणभट्टस्य काव्यद्वयम् प्रज्ज्वलितः दीप इव । उपमा-रूपक-समासोक्ति-विरोधाभास-अप्रस्तुतप्रशंसा-दृष्टान्तः प्रभृतयः अलंकाराः राजन्ते तस्य काव्ये । उपमायाः निदर्शनं यथा- (इयं लक्ष्मीः) लतेव विटपकानध्यारोहति । गङ्गेव वसुजनन्यपि तरङ्गवुदवुदचञ्चला । रूपकस्य विरोधासस्य च उदाहरणम्- यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपस्याति बुद्धिः । अनेन प्रकारेण कादम्बरीकथाकाव्यं अलंकारपरिहिता युवतीवधूरिव शोभते ।

चरित्रचित्रनेऽपि वाणभट्टस्य लेखनी अनायासेन प्रसरति । नेताचरित्रापेक्षा नायिकाचरित्रसर्जने तस्य निपुणता आसीदिति विवक्षामः । कादम्बरी महाश्वेता चरित्रद्वयं तस्य निदर्शनम् ।

न हि रसादृते कश्चिदर्थः प्रवर्तते- इति भरतः । कादम्बरीकथाकाव्ये शृङ्गाररसः अङ्गीरूपेण, वीरः करुणरसश्च अङ्गत्वेन उपनिबद्धः । वाणकाव्ये श्लेषः, शब्दसंग्रहः, रसप्रयोगः, अलंकारनैपुण्यं, कथावर्णनञ्च अयं पञ्चविधः विषयः सुचारुरूपेण गुम्फितः । तस्मात् चन्द्रदेवेन भणितम्-

वाणस्तु पञ्चाननः

सुरापानेन यथा चित्तचाञ्चल्यमागच्छति तथैव कादम्बरीपाठेऽपि । अतः कथ्यते - कादम्बरीरसज्ञानामाहारोऽपि न रोचते ।

दोषविचारः

वाणभट्टस्य रचनायां दोषनर्णयः स्पर्धायाः परिचायकः । तथापि याः न्यूनतमाः दोषाः परिदृश्यन्ते तान् वर्णयामः अधुना-

१. काव्यस्य कथासर्जने मौलिकत्वं न परिदृश्यते ।
२. कथामध्ये मात्रातिरिक्तस्य उपाख्यानस्य संयोजनं स्मृतिपीडाकारणम् ।
३. तस्य काव्यस्य कथा सूचनायामत्यन्ता दुर्वोध्या ।
४. अलंकारेण समासेन च गुम्फितानि पदानि न सुखकरानि । अतः Weber महोदयेन उक्तम्— Bana's prose is an Indian Wood... । Keith महोदयेन मतमिदं समर्थ्यते ।

यद्यपि वाणरचनायां इमे क्षुद्रदोषाः परिदृश्यन्ते, तथापि तस्य लेखन्या संस्कृतगद्यसाहित्यस्य क्षीणतनौ मेदः सज्जायते विषयेऽस्मिन् नास्ति संशयावकाशः । वाणः संस्कृतसाहित्यस्य मध्याह्नगगने अरुणः सदृशः, तस्य किरणेन सहृदयानां अज्ञानतमसा अपसार्यते देदीप्यते च । तस्मात् सोड्ढलकविना उदयसुन्दरीकथायां वाणः प्रशंस्यते—

वागीश्वरं हन्त भजेऽभिनन्दमर्थेश्वरं वाक्पतिराजमीडे ।

रसेश्वरं स्तौमि च कालिदासं वाणं तु सर्वेश्वरं मानतोऽस्मि ॥

४. वाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम् सूक्तिरियं व्याख्यातव्या ।

वाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम्— इति एकः प्रवादः । प्रश्नमायाति उच्छिष्टं किम् ? कस्यचित् जनस्य भोजनादनन्तरं भोजनपात्रे यदशनीयं द्रव्यम् अवशिष्यते तदेव उच्छिष्टमिति कथ्यते । तद्रूपेण न खलु साहित्यजगति तादृशः कश्चन व्यापारो विद्यते यमवलम्ब्य महाकविना वाणेन किमपि न लिखितम् ।

वाणविरचितं गद्यकाव्यद्वयं सर्वजनमादृतम् । तयोरेका कादम्बरी अपरञ्च हर्षचरितम् । हर्षचरितमेव कविना प्रथमं विरचितम् इति सुधियां सिद्धान्तः । कादम्बरी नाम कथाकाव्यं कविना परिणतवयसि विरचितम् । हर्षचरिते ऐतिहासिकं वृत्तमवलम्ब्य गद्यलेखने वाणस्य प्रथमः प्रयासः प्रतीयते । काव्यसरित्ताया इदं जीवनचरितं काव्यव्यपदेशं लेभे । अत्र कुत्रचित् उल्लासस्य प्रवाहः, कुत्रचित् करुणस्य निनादः, कुत्रचित् पुनः राजसुखवर्णनं केषां न सचेतसां चेतांसि हरन्ति । इयम् कादम्बरी खलु सम्पूर्णसंस्कृतगद्यसाहित्यस्य समुज्ज्वलं हीरकं वर्तते । अस्मिन् ग्रन्थे भाषाभावयोः शब्दार्थयोश्च मणिकाञ्चनसंयोगः दृश्यते । वर्णनसौन्दर्यं कीदृशम् अद्भुतम् इति विलोक्यताम् विद्वद्भिः तावत् यदि क्वचित् विन्ध्याचलविकटाटव्या दृश्यं तथा साहसप्रेमवतः

शवरसैन्यस्य रोमाञ्चकारि वर्णनम् रञ्जयति चित्तं तर्हि क्वचित् धर्मस्य साक्षान्मूर्तेः सहृदयतायाः परमावतारस्य, आध्यात्मिकतायाः ज्वलन्तनिदर्शनस्य जावालिमहामुनेः स्वरूपचित्रणम् तथा तस्य परमपावनीभूत-मनोरमाश्रमस्य सुभगशोभा च केषां सहृदयानां हृदयवीणां न कर्षयतः । क्वापि यदि वाल्यकाले गन्धर्वक्रोडे विहरन्त्याः मधुरभाषिन्या वीणाया इव मञ्जुवादिन्याः स्निग्धहृदयायाः महाश्वेतायाः विरहविधुरा मूर्तिः प्रमोदातिशयम् समासादयति तर्हि क्वचित् अलोकसामान्यसुखमनुभवन्त्या गन्धर्वराजकन्यायाः अतिसरसहृदयायाः कमनीयकलेवरायाः कादम्बर्याः प्रेममयी कथा सहृदयपाठकानां चित्तचञ्चरीकं स्वाभिमुखम् आकर्षयति । एकतः यदि अच्छोदसरसः तथा सिद्धायतनस्य परमं हृद्यं चित्रं रमयति चित्तं सहृदयानां, अन्यत्र महामन्त्रिणः शुकनासस्य चन्द्रापीडमुद्दिश्य उपदेशवाणीततिः विशोधयति चित्तं विशदप्रज्ञानां, तर्हि चन्द्रापीडकर्तृकं महाश्वेतासान्त्वनम् आलोच्य अतिनिष्करुणस्य अपि हृदयं कारुण्यविगलितं भवति ।

अस्मिन् काव्ये सर्वत्रैव अलङ्काराणां मधुरः झङ्कारः पाठकानां असन्दमानन्दं जनयति इति न तिरोहितम् केषाञ्चिदपि विपश्चिताम् । रागात्मिका चित्तवृत्तेः सुभगव्यञ्जना सहृदयहृदयं विकशयति अमोदयते च । विशेषतः रसालंकारयोः मधुरमेलने, भाषाभावयोः पारम्परिके सम्पर्के, कल्पनावर्णनयोः अनुकूलसंघटने संस्कृतसाहित्ये प्राचीनार्वाचीनसर्वकथातिशायिनी कादम्बरी अनुपमा अद्वितीया एव ।

रसिकहृदयानाम् मदमत्तताविधायिनी सुमधुरा कादम्बरी मदिरा इति रसिका विभावयन्ति । अतः पुलिन्दभट्टस्य एष वचोविन्यासः सुतरां चरितार्थो भवति-

कादम्बरीरसभरेण समस्त एव मत्तो
न किञ्चिदपि चेतयते जगोऽयम् ।।

गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति । पद्यरचनायां केषुचिदेव पद्येषु उक्तिवैचित्र्येण भावगाम्भीर्येण कृतिकौशलेन वा अपूर्वाच्छटा सञ्जायते अखिलेऽपि काव्ये । परं पद्यकाव्ये स्वेदजनकः श्रमः अपेक्षते । पदे पदे अवलोक्यते वाग्वैभवम् भावकाव्यत्वम् अर्थगाम्भीर्यं कल्पनावैचित्र्यं च दुर्निवारम् । वाणगद्ये अतिशयेन कमनीयता ओजस्विता मञ्जुलभावाभिव्यञ्जना च समादिष्टाः । वाणो हि गरिष्ठः वरिष्ठः चैतेषां भूयिष्ठया भावाभिव्यक्ता साधिष्ठया माधुर्य्यतया श्रेष्ठतया साधुतया पदपरिष्कृत्या च । अतः सोडूलेनोक्ताम् — वाणः कवीनाम् इह चक्रवर्ती ।

वाणस्य काव्यरचनायां दीर्घसमासपण्डिता अल्पसमासपूरिता समासरहिता च इति अनुकूलतयैव शैली वर्तते। क्वचित् मधुरपदविन्यासः क्वचित् च बहुलसमासमेदुरः शब्दमृदङ्गैः जातध्वनिरेव कर्णकुहरम् आह्लादयन्तीव अनुश्रुयते। सूक्तिरियं विषयेऽस्मिन् प्रणिधानयोग्या

नवोऽर्तः जातिरग्राम्या श्लेषौऽक्लिष्टः स्फुटो रसः।

विकटाक्षरबन्धश्च कृत्स्नमेकत्र दुष्करम्॥

अपि उपलभ्यते वाणस्य काव्यरचनां विभूषयन्ति अलङ्काराः उपमारूपकउत्प्रेक्षाप्रभृतयः काव्यं तथा यथा कटककुङ्कुलादि-भूषणानि चटुलमत्स्याक्षधारिणीं रमणीम् वाणस्य काव्ये विरोधाभासाक्षेपपरिसंख्यावक्रोक्त्यादयः अप्रचलिता अपि अलङ्काराः उपलभ्यन्ते।

किञ्च कादम्बर्याः पात्रचिन्तनम् अत्युत्तमम्। यद्यपि सर्वाणि एव पात्राणि कल्पितानि तथापि चातुर्येन एतत् चरित्रविकाशः कृतः यत् पाठकाः तत् सुखदुःखेषु तन्मयीभूय स्वमपि विस्मरन्ति, तदा तेषां पात्रकल्पनिकताया ध्यानमेव न तिष्ठति। अपि च काव्यस्य उद्देश्यस्य सत्यं शिवं सुन्दरम् इति विशेषितस्य कल्याणस्य विनिवेशने वाणः जागरुकः इति तदीयकादम्बरी-परिशीलनेनैव प्रतीयते।

किमु वक्तव्यम् – वाणस्य रचनायां सर्वाणि एव दार्शनिकतत्त्वानि, स्मृत्यादिशास्त्रनिर्दिष्टानि तत्त्वानि, पुराणेतिहासज्योतिषभेषजशास्त्रविषयकानि तथा लोकाचारसम्मतानि च तथा निबद्धानि प्रकाशितानि च कविजनोचितानि सर्वाण्येव चातुर्याणि-यानि निश्चप्रचमेव मञ्जुलानि। एतेषां सुष्ठु समवायः अन्यत्र कुत्रापि नैव दृश्यते।

संस्कृतभाषाकविषु वाणसमानः कोऽपि शब्दचित्रप्रस्तुतौ सिद्धहस्तो नाभूत् इति कथनं नितान्तसत्यम्। एतत् सकलमेव वैशिष्ट्यं मनसि निधाय समीरितं गोवर्धनाचार्येण-

जाता शिखण्डिनी प्राग्यथा शिखण्डी तथावगच्छामि।

प्राग्लभ्यमधिकमाप्तुं वाणी वाणो वभूवेति॥

एवमेव पर्यालोचनालोके एतदेव सम्यक्तया प्रतीयते यत् वाणगद्येषु सूक्ष्मनिरीक्षणशक्तिः चमत्कारवर्णनप्रणाली अक्षयशब्दराशिः तथा कल्पनाप्रसूतालौकिकार्थानामुद्भावावना विशेषरूपेण उपलभ्यन्ते। एतद् सकलमेव वैशिष्ट्यम् एकत्र अन्यत्र दुरापमेव। यदि कोऽपि काव्यं विरचितुं चिकीर्षेत् तदेतत् प्रदर्शितालंकारादि

उच्छिष्टमेव भवेत्। न तु कदाचिदपि ततः उत्कृष्टम्। अतः एतत् भूतार्थमेव अवगम्य वाणोच्छिष्टं जगत् सर्वम् इति सुष्ठु वदन्ति मनीषिणः।

५. चन्द्रापीडं प्रति शुकनासोपदेशाः लिख्यताम्।

महाजनो येन गतो सः पन्था — इति महाभारतवचनेन वयं सन्मार्गे जिगमिषामः। जीवननिर्वाहनार्थं गुरोरुपदेशः सर्वाग्रे प्रयोजनः भवति। अयमुपदेशः प्रत्यक्षभावेन गुरुमुखात् काव्यवचनाद्वा प्राप्स्यामः। अतः काव्यप्रयोजनवर्णनावसरे मम्मटेनोक्तम् — व्यवहारविदे। नीतिवाक्यं हृदयं नीत्वा जीवनमार्गे गन्तुं शक्नुमः। नीतिवाक्यमिदं नृपस्यापि प्रयोजनमस्ति। तस्मात् गुरुगृहात् विद्यार्जनं समाप्य चन्द्रापीडः यदा गृहं प्रत्यागच्छति तदा शुकनासः तमुपदेशयति। यतः चन्द्रापीडस्य जनकः तारापीडः तं उज्जयिनीसिंहासने अभिषिक्तुमिच्छति। तारापीडस्य प्राज्ञः प्रवीनः प्रधानः महामात्यः शुकनासः चन्द्रापीडाय यान् उपदेशान् प्रयच्छति तान् अधः वर्णयामः।

यौवनप्रभावेन मानवमनसि यः तिमिरः आगच्छति, सः कोटिसूर्यप्रभया न दूरीभवति। अतः शुकनासेन उच्यते — अतिगहनं तमो यौवनप्रभम्। यौवनेन साकं यदि ऐश्वर्यमोहः युक्तः भवति तर्हि किमपि औषधेन सः व्याधिः नापगच्छति। अतः कथ्यते — अपरिणामोपशमो दारूणा लक्ष्मीमदः। विषयेऽस्मिन् विष्णुशर्मणाऽपि उक्तम् —

यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता।

एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम्।।

यौवनागमे कामक्रोधादियुक्ते चित्ते भोग्यपदार्थाः मधुराः मन्यते। अस्मिन् वयसि सद्गुरुवाक्यं तेषां सन्मार्गे प्रेरितुं शक्नोति। यतः सद्भक्तिः गुरोरुपदेशं गजकर्णभूषण इव सादरेण गृह्णाति। अधुना चन्द्रापीडोऽपि विषये अनासक्तः। अतः उपदेशप्रदानाय उपयुक्तः कालोऽयम् — अयमेव चानास्विदित विषयरसस्य ते काल उपदेशस्य।

यौवनविषये उपदेशात् परं शुकनासः लक्ष्मीचञ्चलतां वर्णयति। लक्ष्म्या कुल-शील-मान-विद्या-बुद्धि-धर्मश्च न ग्राह्यते। विदुषः जनान् सा परित्यजति। लक्ष्म्या अप्रतारिताः मानवाः सुदुर्लभाः। लक्ष्मीकृपाकटाक्षेन राज्ञां बुद्धिः नश्यते। धनमोहे ते नृपाः स्वं देवं मन्यन्ते। लक्ष्मीः यत्र यत्र आविर्भूता भवति तत्र तत्र पापकर्म जनयति — यथा यथा चेयं

चपला दीप्यते तथा दीपशिखेव कज्जलमलिनमेव कर्म केवलमुद्भमति । लक्ष्मीदेव्याः
कृपया राजानः व्यसनासक्ताः भवन्ति शास्त्रनिषिद्धानि कर्माणि कुर्वन्ति च -
अलीकाभिमानोन्मदकारिणी धनानि । राज्यविषविकारतन्त्रीपदा राजलक्ष्मीः ।

लक्ष्मीचरित्रं वर्णयित्वा चाटुकाराणां स्वभावः दर्शयति शुकनासेन । ते धूर्ताः
स्वार्थान्वेषिणः भवन्ति । राज्ञः दोषान् ते गुणरूपेण राजसमीपे समुपस्थापयन्ति । अनेन धूर्तानां
स्तुतिवचनेन राजा स्वं शिवं मन्यते । मिथ्यामाहात्म्ये गर्वितः राजा देवान् न प्रणमति, गुरुजनेभ्यः
न सम्मानं प्रयच्छति, विदुषः उपहसति, अमात्यानामुपदेशं न शृणोति, केवलं चाटुकाराणां
मधुरमहितकरवाक्यं गृह्णाति । अतः इन्द्रियान् संयम्य राजशासनकर्तव्यम् । चन्द्रापीडः
गुरुजनेभ्यः न तिरस्कृतं भवतु, मित्रान् निकषा नोपहासास्पदं भवतु इति शुकनासस्याभिलाषः ।

छिद्रेष्वनर्थाः बहुली भवन्तीति न्यायेन बहुना छिद्रेण वहवः दोषाः आगच्छन्ति ।
व्यसनेन मानवाः दोषः प्राप्स्यन्ते । अयं दोषः खलु प्रध्वंसकारकः । मनुनापि मनुसंहितायाः
राजधर्म इति सप्तमाध्याये व्यसनं अष्टादशप्रकारेण विभज्य उक्तम् - व्यसनानि दुरन्तानि ।
अतः चन्द्रापीडः व्यसनं परित्यज्य प्रजापालयतु अयमेव शुकनासस्याभिप्रायः ।

*****

“ शेष श्रेयाः ३

येन श्रेया ना शेष ।”

संक्षिप्तप्रश्नोत्तरिका (संस्कृत भाषाय)

१. वाणभट्टः कः आसीत्? तस्य रचनाः काः आसन्?

१। वाणभट्टः कः आसीत्? तस्य रचनाः काः आसन्?

उत्तरः वात्स्यगोत्रीयः चित्रभानु-राज्यदेव्याः पुत्रः महाकविः वाणभट्टः। सः महाराजस्य हर्षवर्धनस्य सभाकविः आसीत्। गद्यकवित्रयाणाम् अन्यतमः महाकविः वाणभट्टः। हर्षचरितं कादम्बरी च तस्य प्रसिद्धगद्यकाव्यम्। एतद्व्यतीतं 'चण्डीशतकम्' 'पार्वतीपरिणयः', कादम्बरीकाव्यस्य पद्यरूपं 'मुकुटाडितम्' अपि वाणभट्टेण विरचितम्।

वात्स्यगोत्रीयः चित्रभानु-राज्यदेव्याः पुत्रः महाकविः वाणभट्टः। सः महाराजस्य हर्षवर्धनस्य सभाकविः आसीत्। गद्यकवित्रयाणाम् अन्यतमः महाकविः वाणभट्टः।

हर्षचरितं कादम्बरी च तस्य प्रसिद्धगद्यकाव्यम्। एतद्व्यतीतं 'चण्डीशतकम्', 'पार्वतीपरिणयः', कादम्बरीकाव्यस्य पद्यरूपं 'मुकुटाडितम्' अपि वाणभट्टेण विरचितम्।

२. गद्यकाव्यं किम्?

२। गद्यकाव्यं किम्?

उत्तरः पादः तथा छन्दोविहीनैः वाक्यैः रचितं काव्यं गद्यम्— 'अपादः पदसन्तानो गद्यम्'। साहित्यदर्पणानुसारं वृत्तबन्धोज्झितं गद्यम्—वृत्तबन्धनहीनं काव्यं गद्यम्। वृत्तं पद्यम्। वृत्तबन्धनमुक्तं गद्यम्। वृत्तबन्धनहीनेन गद्येन यदा रससिक्तं काव्यं विरच्यते तत् गद्यकाव्यम् भवति। उक्तञ्च श्रीमता विश्वनाथकविराजेन— 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्'।

पादः तथा छन्दोविहीनैः वाक्यैः रचितं काव्यं गद्यम्— 'अपादः पदसन्तानो गद्यम्'। साहित्यदर्पणानुसारं वृत्तबन्धोज्झितं गद्यम्—वृत्तबन्धनहीनं काव्यं गद्यम्। वृत्तं पद्यम्। वृत्तबन्धनमुक्तं गद्यम्। वृत्तबन्धनहीनेन गद्येन यदा रससिक्तं काव्यं विरच्यते तत् गद्यकाव्यम् भवति। उक्तञ्च श्रीमता विश्वनाथकविराजेन— 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्'।

३. गद्यं कतिविधं किञ्च तावत्?

३। गद्यं कतिविधं किञ्च तावत्?

उत्तरः साधारणतया गद्यं द्विविधम्—कथा आख्यायिका चेति। किन्तु अग्निपुराणानुसारं गद्यं पञ्चविधम्—कथा, आख्यायिका, खण्डकथा, परिकथा, कथालिका च। रूपवैशिष्ट्यानुसारं दर्पणकारेण गद्यं चतुर्धा विभक्तम्—मुक्तकं, वृत्तगन्धि,

उत्कलिकाप्रायः चूर्णकं चेति ।

साधारणतया गद्यं द्विविधम्—कथा आख्यायिका चेति । किन्तु अग्निपुराणानुसारं गद्यं पञ्चविधम्—कथा, आख्यायिका, खण्डकथा, परिकथा, कथालिका च । रूपवैशिष्ट्यानुसारं दर्पणकारेण गद्यं चतुर्धा विभक्तम्—शुद्धकं, वृद्धगन्धि, उत्कलिकाप्रायः, चूर्णकं चेति ।

४. उदाहरणेन सह कथाकाव्यस्य लक्षणं दीयताम् ।

४। उदाहरणेन सह कथाकाव्यस्य लक्षणं दीयताम् ।

उत्तरः यस्मिन् काव्ये उच्छ्वासविभागः नास्ति, काहिनीवस्तु संस्कृतनिबद्धं अपभ्रंशनिबद्धं वा भवति, नायकभिन्नं अन्यः कोऽपि वक्ता भवति, काहिनीवस्तु रससिक्तं भवति तत् कथाकाव्यम् । साहित्यदर्पणानुसारं कथाकाव्यस्य लक्षणं यथा-

“कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् ।

क्वचिदत्र भवेदार्या क्वचिद् वक्त्रापरवक्त्रके ।

आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेर्वृत्तकीर्तनम् ॥”

उदाहरणं यथा-महाकवेः वाणभट्टस्य कादम्बरीकाव्यम् ।

यस्मिन् काव्ये उच्छ्वासविभागः नास्ति, काहिनीवस्तु संस्कृतनिबद्धं अपभ्रंशनिबद्धं वा भवति, नायकभिन्नं अन्यः कोऽपि वक्ता भवति, काहिनीवस्तु रससिक्तं भवति तत् कथाकाव्यम् । साहित्यदर्पणानुसारं कथाकाव्यस्य लक्षणं यथा—

“कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् ।

क्वचिदत्र भवेदार्या क्वचिद् वक्त्रापरवक्त्रके ।

आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेर्वृत्तकीर्तनम् ॥”

उदाहरणं यथा -महाकवेः वाणभट्टस्य कादम्बरी काव्यम् ।

५. कादम्बरी कथाकाव्यस्य लक्षणसङ्गतिः व्याख्याया ।

अथवा

कथं कादम्बरीकाव्यं कथाकाव्यलक्षणोपेतं तत् निरूपयताम् ?

५। कादम्बरी कथाकाव्यस्य लक्षणसङ्गतिः व्याख्याया ।

अथवा

कथं कादम्बरीकाव्यं कथाकाव्यलक्षणोपेतं तत् निरूपयताम् ?

उत्तरः कादम्बर्याः प्रारम्भिकश्लोकैः ब्रह्माणं शिवं च प्रति कविना नमस्कारं निवेद्य उत्तमकाव्यस्य फलश्रुतिः कर्वेवंशपरिचयः च प्रदत्तः । तत्र खलादीनां निन्दा चापि

वर्णिता । नायकः चन्द्रापीडः तत्र न वक्ता, वक्तारश्च-वैशम्पायनः, तपस्विनी महाश्वेता, महर्षिः जावालिश्च । कादम्बरी शृङ्गाररससिक्ता । रसबोधेन औचित्यविचारपूर्णवाक्येन काव्यमिदं ग्रथितम् । अत्र कोऽपि उच्छ्वासविभागः नास्ति । कादम्बरीकाव्ये एकाधिकः कन्यालाभविषयः वर्णितः । आर्या-वक्त्र-अपरवक्त्राणां छन्दसां प्रयोगोऽपि कविना कृतः । अथ कादम्बरीकाव्यं निश्चप्रचमेव कथाकाव्यलक्षणोपेतम् ।

कादम्बर्याः प्रारम्भिकश्लोकैः ब्रह्माणं शिवं च प्रति कविना नमस्कारं निवेद्य उत्तमकाव्यस्य फलश्रुतिः कर्बेवंशपरिचयः च प्रदत्तः । तत्र खलादीनां निन्दा चापि वर्णिता । नायकः चन्द्रापीडः तत्र न वक्ता, वक्तारश्च-वैशम्पायनः, तपस्विनी महाश्वेता, महर्षिः जावालिश्च । कादम्बरी शृङ्गाररससिक्ता । रसबोधेन औचित्यविचारपूर्णवाक्येन काव्यमिदं ग्रथितम् । अत्र कोऽपि उच्छ्वासविभागः नास्ति । कादम्बरीकाव्ये एकाधिकः कन्यालाभविषयः वर्णितः । आर्या-वक्त्र-अपरवक्त्राणां छन्दसां प्रयोगोऽपि कविना कृतः । अथ कादम्बरीकाव्यं निश्चप्रचमेव कथाकाव्यलक्षणोपेतम् ।

६. किं प्रकारकं काव्यं कादम्बरी इति ? तत्र नायिका-नायकौ कौ स्तः ?

७। किं प्रकारकं काव्यं कादम्बरी इति ? तत्र नायिका-नायकौ कौ स्तः ?

उत्तरः कादम्बरी कथा प्रकारकं गद्यकाव्यम् । कादम्बर्याः प्रारम्भिकश्लोकैः ब्रह्माणं शिवं च प्रति कविना नमस्कारं निवेद्य उत्तमकाव्यस्य फलश्रुतिः कर्बेवंशपरिचयः च प्रदत्तः । तत्र खलादीनां निन्दा चापि वर्णिता । नायकः चन्द्रापीडः तत्र न वक्ता, वक्तारश्च-वैशम्पायनः, तपस्विनी महाश्वेता, महर्षिः जावालिश्च । कादम्बरी शृङ्गाररससिक्ता । रसबोधेन औचित्यविचारपूर्णवाक्येन काव्यमिदं ग्रथितम् । अत्र कोऽपि उच्छ्वासविभागः नास्ति । कादम्बरीकाव्ये एकाधिकः कन्यालाभविषयः वर्णितः । आर्या-वक्त्र-अपरवक्त्राणां छन्दसां प्रयोगोऽपि कविना कृतः । कविना कृतः ।

अत्र नायकः उज्जयिनीराजपुत्रः चन्द्रापीडः । नायिका च गन्धर्वराजकन्या कादम्बरी । कादम्बरी कथा प्रकारकं गद्यकाव्यम् । कादम्बर्याः प्रारम्भिकश्लोकैः ब्रह्माणं शिवं च प्रति कविना नमस्कारं निवेद्य उत्तमकाव्यस्य फलश्रुतिः कर्बेवंशपरिचयः च प्रदत्तः । तत्र खलादीनां निन्दा चापि वर्णिता । नायकः चन्द्रापीडः तत्र न वक्ता, वक्तारश्च-वैशम्पायनः, तपस्विनी महाश्वेता, महर्षिः जावालिश्च । कादम्बरी शृङ्गाररससिक्ता । रसबोधेन औचित्यविचारपूर्णवाक्येन काव्यमिदं ग्रथितम् । अत्र

कोहपि उच्छ्वासविभागः नास्ति । कादम्बरीकाव्ये एकाधिकः कन्यालाभविषयः वर्णितः ।
आर्या-वक्त्र-अपरववक्त्राणां छन्दसां प्रयोगोऽपि कविना कृतः । कविना कृतः ।

अत्र नायकः उज्जयिनीराजपुत्रः चन्द्रापीडः । नायिका च गन्धर्वराजकन्या कादम्बरी ।

७. 'कादम्बरी' इति शब्दस्य कोऽर्थः ?

१। 'कादम्बरी' इति शब्दस्य कोऽर्थः ?

उत्तरः विविधदृशा 'कादम्बरी' शब्दस्य अर्थः निष्पद्यते-

- कदम्ब + अण् = कादम्ब । कादम्ब + रु + ड + डीप् = कादम्बरी । कदम्बः कलहंसः । कलहंस सदृशी रवकारिणी इति कादम्बरी ।
- कु कुत्सितम् अम्बरं यस्य सः = कदम्बरः । नीलवसनावृतः । कदम्बर + डीप् = कदम्बरी > कादम्बरी । नीलवसनावृता सुन्दरी नारी ।
- कदम्बपुष्पजातं मधु = कादम्बम् । कादम्ब + दा + ड + डीप् = कादम्बरी तथा मदिरा सुरा वा । 'कादम्बरीरसज्ञानामाहारोऽपि न रोचते' ।
- कादम्बरी नामिकां नायिकाम् अधिकृत्य रचिता कथा कादम्बरी ।

विविधदृशा 'कादम्बरी' शब्दस्य अर्थः निष्पद्यते—

- कदम्ब + अण् = कादम्ब । कादम्ब + रु + ड + डीप् = कादम्बरी । कदम्बः कलहंसः । कलहंस-सदृशी रवकारिणी इति कादम्बरी ।
- कु कुत्सितम् अम्बरं यस्य सः = कदम्बरः । नीलवसनवसनावृतः । कदम्बर + डीप् = कदम्बरी > कादम्बरी । नीलवसनावृता सुन्दरी नारी ।
- कदम्बपुष्पजातं मधु = कादम्बम् । कादम्ब + दा + ड + डीप् = कादम्बरी तथा मदिरा सुरा वा । 'कादम्बरीरसज्ञानामाहारोऽपि न रोचते' ।
- कादम्बरी नामिकां नायिकाम् अधिकृत्य रचिता कथा कादम्बरी ।

८. कादम्बरी काव्यस्य रचयिता कः भवति ? कस्य पृष्ठपोषकतां प्राप्य कविना कादम्बरी रचिता ?

८। कादम्बरी काव्यस्य रचयिता कः भवति ? कस्य पृष्ठपोषकतां प्राप्य कविना कादम्बरी रचिता ?

उत्तरः कादम्बरी काव्यस्य रचयिता महाकविः वाणभट्टः ।

महाराजस्य हर्षवर्धनस्य पृष्ठपोषकतां प्राप्य वाणभट्टेण कादम्बरीकथाकाव्यं विरचितम् ।

कादम्बरी काव्यस्य रचयिता महाकविः वाणभट्टः ।

महाराजस्य हर्षवर्धनस्य पृष्ठपोषकतां प्राप्य वाणभट्टेण कादम्बरीकथाकाव्यं

विरचितम् ।

९. शुकनासः कः आसीत् ? तेन कः उपदिष्टः अभवत् ?

९। शुकनासः कः आसीत् ? तेन कः उपदिष्टः अभवत् ?

उत्तरः उज्जयिन्याः महाराजस्य तारापीडस्य विश्वस्तः प्राज्ञः सचिवः शुकनासः ।

यौवराज्याभिषेकस्य प्राक् विनयी सुशिक्षितः युवराजः चन्द्रपीडः महामन्त्रिणा शुकनासेन
उपदिष्टः अभवत् ।

उज्जयिन्याः महाराजस्य तारापीडस्य विश्वस्तः प्राज्ञः सचिवः शुकनासः ।

यौवराज्याभिषेकस्य प्राक् विनयी सुशिक्षितः युवराजः चन्द्रपीडः महामन्त्रिणा
शुकनासेन उपदिष्टः अभवत् ।

१०. चन्द्रापीडः कः आसीत् ?

१०। चन्द्रापीडः कः आसीत् ?

उत्तरः उज्जयिन्याः महाराजस्य तारापीडस्य विद्याविनयसम्पन्नः पुत्रः चन्द्रापीडः । शापश्रुतः

चन्द्रदेवः चन्द्रापीडरूपेण विलासवती-तारापीडयोः पुत्ररूपेण अजायत । अयं च
चन्द्रापीडः परवर्तिनि जन्मनि विदिशाधिपतिशूद्रकरूपेणापि अजायत । सः चः
चन्द्रापीडः कादम्बरी काव्यस्य नायकः ।

उज्जयिन्याः महाराजस्य तारापीडस्य विद्याविनयसम्पन्नः पुत्रः चन्द्रापीडः । शापश्रुतः

चन्द्रदेवः चन्द्रापीडरूपेण विलासवती-तारापीडयोः पुत्ररूपेण अजायत । अयं च

चन्द्रापीडः परवर्तिनि जन्मनि विदिशाधिपतिशूद्रकरूपेणापि अजायत । सः चः

चन्द्रापीडः कादम्बरी काव्यस्य नायकः ।

११. शुकनासः कथं चन्द्रापीडम् उपदिष्टवान् ?

११। शुकनासः कथं चन्द्रापीडम् उपदिष्टवान् ?

उत्तरः युवराजः चन्द्रापीडः सद्यः गुरुगृहात् प्रत्यागतः । सः च चन्द्रापीडः यथा विद्वान्

बुद्धिमान्, विचक्षणः तथा विनयी । सद्यः तेन यौवनपदवी प्राप्ता । राज्याभिषेकात्

पूर्वं सः उज्जयिन्याः महामन्त्रिणा शुकनासेन सह साक्षात्करणाय आगतः । महामन्त्री

शुकनासः विनीतं चन्द्रापीडम् अधिकतरं विनीतकरणाय यौवनजनितविषयविषये

सतर्ककरणाय समयोचितम् उपदेशं प्रदत्तवान् ।

युवराजः चन्द्रापीडः सद्यः गुरुगृहात् प्रत्यागतः । सः च चन्द्रापीडः यथा विद्वान्

बुद्धिमान्, विचक्षणः तथा विनयी । सद्यः तेन यौवनपदवी प्राप्ता । राज्याभिषेकात्

पूर्वं सः उज्जयिन्याः महामन्त्रिणा शुकनासेन सह साक्षात्करणाय आगतः । महामन्त्री

शुकनासः विनीतं चन्द्रापीडम् अधिकतरं विनीतकरणाय यौवनजनितविषयविषये

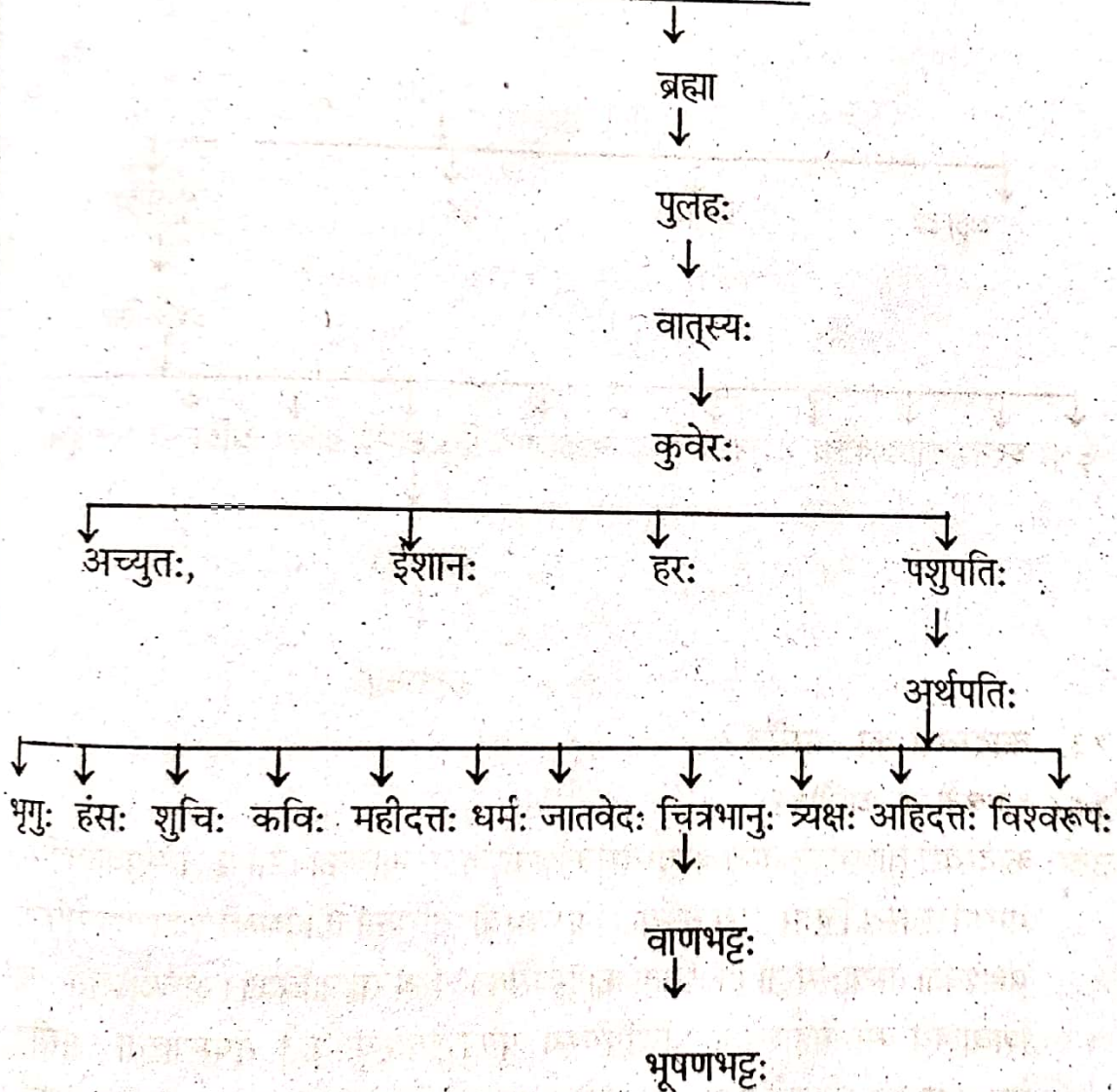
सतर्ककरणाय समयोचितम् उपदेशं प्रदत्तवान् ।

१२. वाणभट्टस्य वंशपरिचयः प्रदेयः ।

१३. वाणभट्टस्य वंशपरिचयः प्रदेयः ।

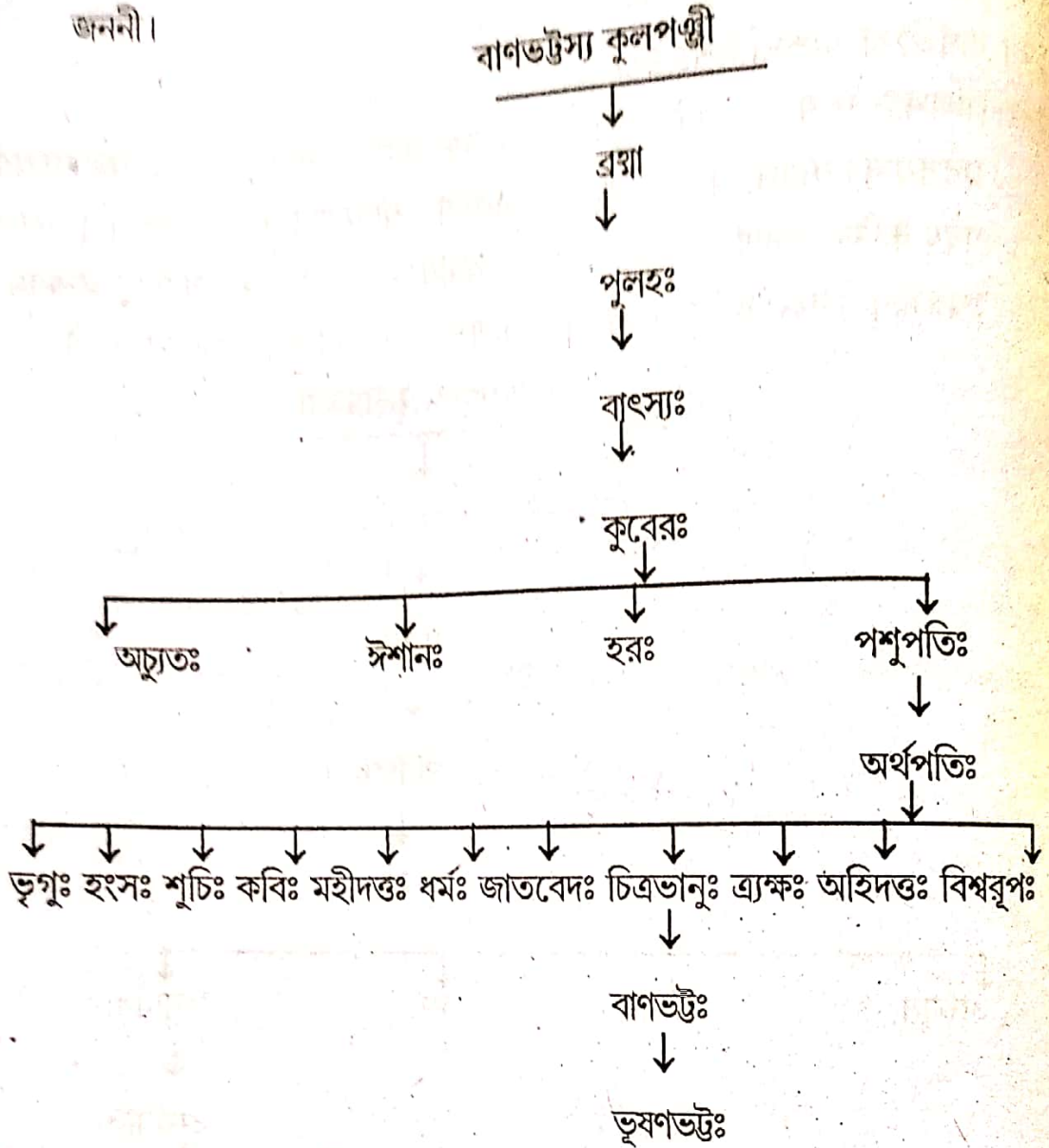
उत्तरः वाणभट्टः स्वयं पौराणिकी धारामनुसृत्य स्रष्टुः ब्रह्मणः आरभ्य आत्मनः वंशपरिचयं प्रदत्तवान् । ब्रह्मणः पुलहः, पुलहात् वात्स्यः, वात्स्यात् कुबेरः जातः । कुबेरस्य पुत्रेषु कनिष्ठः पशुपतिः । पशुपतेः पुत्रः अर्थपतिः । अर्थपतेः एकादश पुत्रेषु अन्यतमः चित्रभानुः । तस्य च चित्रभानोः पुत्रः वाणभट्टः । राज्यदेवी वाणभट्टस्य जननी ।

वाणभट्टस्य कुलपञ्जी

वाणभट्टः स्वयं पौराणिकीं धारामनुसृत्य स्रष्टुः ब्रह्मणः आरभ्य आत्मनः वंशपरिचयं प्रदत्तवान् । ब्रह्मणः पुलहः, पुलहात् वात्स्यः, वात्स्यात् कुबेरः जातः । कुबेरस्य पुत्रेषु कनिष्ठः पशुपतिः । पशुपतेः पुत्रः अर्थपतिः । अर्थपतेः एकादश पुत्रेषु

अन्यतमः चित्रभानुः। तसा च चित्रभानोः पुत्रः वाणभट्टः। राज्यदेवी वाणभट्टस्य
जननी।

१३. कादम्बरी का आसीत् ?

१७। कादम्बरी का आसीत् ?

उत्तरः कादम्बरी वाणभट्टकृतस्य कादम्बरीकथाकाव्यस्य नायिका। सा कैलासपर्वतवासिनः
गन्धर्वराजस्य चित्ररथस्य कन्या। लास्यमयी नायिका कादम्बरी शापभ्रष्टा रोहिणी।
महाश्वेता तस्याः सखी महाश्वेता कादम्बरीकाव्यस्य सहनायिका। अच्छोदसरोवरतीरे
शिवालये सा महाश्वेता प्राणप्रियस्य पुण्डरीकस्य कृते तपस्यारता आसीत्।
हेमकूटपर्वते महाश्वेतायाः सहयोगेन कादम्बरी-चन्द्रापीडयोः परिचयः जातः।
परस्परानुरागवशात् कादम्बरी-चन्द्रापीडयोः मिलनं संगठितम्।

कादम्बरी वाणभट्टकृतस्य कादम्बरीकथाकाव्यस्य नायिका। सा कैलासपर्वतवासिनः
गन्धर्वराजस्य चित्ररथस्य कन्या। लास्यमयी नायिका कादम्बरी शापभ्रष्टा रोहिणी।

महाश्वेता तस्याः सखी । महाश्वेता कादम्बरीकाव्यस्य सहनायिका । अच्छेदसरोवरतीरे शिवालये सा महाश्वेता प्राणप्रियस्य पुण्डरीकस्य कृते तपस्यारता आसीत् । हेमकुटपर्वते महाश्वेतायाः सहयोगेन कादम्बरी-चन्द्रापीडयोः परिचयः जातः । परम्परानुरागवशात् कादम्बरी-चन्द्रापीडयोः मिलनं संगठितम् ।

१४. कथं वाणभट्टेण कादम्बरीकाव्यं समाप्तं जातम् ?

१४। कथं वाणभट्टेण कादम्बरीकाव्यं समाप्तं जातम् ?

उत्तरः कादम्बरीकाव्यं वाणभट्टेण न सम्पूर्णकृतम् । कादम्बरीकाव्यस्य द्वौ विभागौ- पूर्वभागः उत्तरभागश्च । पूर्वभागः वाणभट्टेण सम्पूर्णः कृतः । उत्तरभागस्य कियदंशोऽपि तेन रचितः । किन्तु वाणभट्टस्य मृत्योः परं कविपुत्रेण भूषणभट्टेण पितुरादेशात् अवशिष्टभागः सम्पूर्णकृतः ।

कादम्बरीकाव्यं वाणभट्टेण न सम्पूर्णकृतम् । कादम्बरीकाव्यस्य द्वौ विभागौ- पूर्वभागः उत्तरभागश्च । पूर्वभागः वाणभट्टेण सम्पूर्णः कृतः । उत्तरभागस्य कियदंशोऽपि तेन रचितः । किन्तु वाणभट्टस्य मृत्योः परं कविपुत्रेण भूषणभट्टेण पितुरादेशात् अवशिष्टभागः सम्पूर्णकृतः ।

१५. 'कादम्बरी रसज्ञानामाहारोऽपि न रोचते'-व्याख्यायताम् ?

१५। 'कादम्बरी रसज्ञानामाहारोऽपि न रोचते'—व्याख्यायताम् ।

उत्तरः कादम्बरी संस्कृतसाहित्यस्य श्रेष्ठगद्यकाव्यम् । गुणोत्कर्षेण कादम्बरी अन्येभ्यः विशिष्यते । शृङ्गाररसोपेतं कादम्बरी काव्यं विविधैः शब्दार्थालङ्कारैः अनन्यम् । कादम्बरीकाव्यस्य सौन्दर्येण मुग्धाः पाठकाः मदिरासक्ताः इव सदैव आच्छन्नाः । मदिरासक्ताः जनाः यथा मदिराम् अन्तरेण अन्यत् आहारैः तृप्ताः न भवन्ति तथैव कादम्बरीकाव्यस्य रसं परित्यज्य अन्येषु काव्येषु पाठकाः न रमन्ते । कादम्बरीकाव्यस्य श्रेष्ठत्वं प्रतिपाद्य महकविना वाणभट्टेण स्वयमुक्तः— 'रसेन शय्याह स्वयमभ्युपागता कथा जनस्याभिनवा वधूरिव' ।

कादम्बरी संस्कृतसाहित्यस्य श्रेष्ठगद्यकाव्यम् । गुणोत्कर्षेण कादम्बरी अन्येभ्यः विशिष्यते । शृङ्गाररसोपेतं कादम्बरी काव्यं विविधैः शब्दार्थालङ्कारैः अनन्यम् । कादम्बरीकाव्यस्य सौन्दर्येण मुग्धाः पाठकाः मदिरासक्ताः इव सदैव आच्छन्नाः । मदिरासक्ताः जनाः यथा मदिराम् अन्तरेण अन्यत् आहारैः तृप्ताः न भवन्ति तथैव कादम्बरीकाव्यस्य रसं परित्यज्य अन्येषु काव्येषु न रमन्ते । कादम्बरीकाव्यस्य श्रेष्ठत्वं प्रतिपाद्य महकविना वाणभट्टेण स्वयमुक्तः— 'रसेन शय्याह स्वयमभ्युपागता कथा जनस्याभिनवा वधूरिव' ।

१६. 'महतीयं खल्वनर्थपरम्परा'-उल्लिखिता अनर्थपरम्परा का भवति ?

१७। 'महतीयं खञ्जनपरम्परा'—उल्लिखिता अनर्थपरम्परा का भवति ?
उत्तरः यौवनकालस्य विपद्वर्णनावसरे महामन्त्री शुकनासः चन्द्रापीडं अनर्थपरम्पराविषये
उपदिष्टवान् । महामन्त्रिणा शुकनासेन चतुर्विधम् अनर्थम् उपदिष्टम् । तानि च अनर्थानि-
गर्भेश्वरत्वम्, अधिनवयौवनत्वम्, अप्रतिमरूपत्वम्, अमानुषशक्तित्वञ्च । महाकविना
विष्णुशर्मणा अपि तथैव उक्तम्—

यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता ।

एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् ॥

यौवनकालस्य विपद्वर्णनावसरे महामन्त्री शुकनासः चन्द्रापीडं अनर्थपरम्पराविषये
उपदिष्टवान् । महामन्त्रिणा शुकनासेन चतुर्विधम् अनर्थम् उपदिष्टम् । तानि च अनर्थानि
— गर्भेश्वरत्वम्, अधिनवयौवनत्वम्, अप्रतिमरूपत्वम्, अमानुषशक्तित्वञ्च । महाकविना
विष्णुशर्मणा अपि तथैव उक्तम्—

यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता ।

एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् ॥

१७. 'अतिगहनं तमो यौवनप्रभवम्'—कः कं प्रति एवम् उक्तवान् ? कथं यौवनप्रभवं
तमो अतिगहनम् ?

१९। 'अतिगहनं तमो यौवनप्रभवम्'—कः कं प्रति एवम् उक्तवान् ? कथं
यौवनप्रभवं तमो अतिगहनम् ?

उत्तरः महामन्त्री शुकनासः राजकुमारं चन्द्रापीडम् एवम् उक्तवान् ।

यौवनप्रभवं तमो अतिगहनम् । यौवनजनितः अन्धकारः अतीव गम्भीरः । एवम्
अन्धकारः सूर्यालोकेन प्रदीपालोकेन मणिप्रभावेन वा न दूरीभूतः भवति । अथ
यौवनजनितः अन्धकारः अतिगहनः ।

महामन्त्री शुकनासः राजकुमारं चन्द्रापीडम् एवम् उक्तवान् ।

यौवनप्रभवं तमो अतिगहनम् । यौवनजनितः अन्धकारः अतीव गम्भीरः । एवम्
अन्धकारः सूर्यालोकेन प्रदीपालोकेन मणिप्रभावेन वा न दूरीभूतः भवति । अथ
यौवनजनितः अन्धकारः अतिगहनः ।

१८. 'अयञ्च ते कालः प्रतापमारोपयितुम्'—कस्मिन् प्रसङ्गे उक्तिरियम् पठिता ?

१८। 'अयञ्च ते कालः प्रतापमारोपयितुम्'—कस्मिन् प्रसङ्गे उक्तिरियम् पठिता ?
उत्तरः यौवराज्याभिषेकात् पूर्वं उज्जयिनीराजकुमारः चन्द्रापीडः महामन्त्रिणं शुकनासं
श्रद्धां ज्ञापयितुं समागतः । विनीतं पुत्रोपमं राजकुमारम् अधिकतरं विनीतं कर्तुं
शुकनासः चन्द्रापीडाय यौवनकालस्य सम्भाव्यविपद्विषये राजलक्ष्म्याः चरित्रविषये

च समुचितम् उपदेशं प्रदत्तवान् । तदनन्तरं तस्मै दिग्विजययात्रायै उपदिश्य शुकनासः उक्तवान्- 'अयं च ते कालः प्रतापमारोपयितुम्' । यतः राज्ञां कृते शौर्यम् अवलम्बनीयम् । दुर्वलं राजानं प्रतिपक्षः कदापि न समीहते ।

यौवराज्याभियेकां पूर्वं उज्जयिनीराजकुमारः चन्द्रापीडः महामन्त्रिणं शुकनासं श्रद्धां ज्ञापयितुं समागतः । विनीतं पुत्रोपमं राजकुमारम् अधिकतरं विनीतं कर्तुं शुकनासः चन्द्रापीडाय यौवनकालस्य सञ्जाव्यविषयविषये राजनश्ल्याः चरित्रविषये च समुचितम् उपदेशं प्रदत्तवान् । तदनन्तरं तस्मै दिग्विजययात्रायै उपदिश्य शुकनासः उक्तवान्- 'अयं च ते कालः प्रतापमारोपयितुम्' । यतः राज्ञां कृते शौर्यम् अवलम्बनीयम् । दुर्वलं राजानं प्रतिपक्षः कदापि न समीहते ।

१९. 'विरलाः हि तेषामुपदेष्टारः'-केषामुपदेष्टारः विरलाः कथं वा ?

१९। 'विरलाः हि तेषामुपदेष्टारः'-केषामुपदेष्टारः विरलाः कथं वा ?

उत्तरः महामन्त्री शुकनासः चन्द्रापीडं गुरुजनानाम् उपदेशस्य गुरुत्वविषये एवम् उक्तवान् । क्षमतामदगर्विताः राजानः गुरुजनानाम् उपदेशं न गृह्णन्ति, परन्तु ते गुरुजनान् अवमानन्ति उपहसन्ति च । अथ आत्ममर्यादासम्पन्नाः गुरुजनाः नृपान् उपदेष्टुं न उत्सहन्ते । अथ नृपाणां उपदेष्टारः विरलाः ।

महामन्त्री शुकनासः चन्द्रापीडं गुरुजनानाम् उपदेशस्य गुरुत्वविषये एवम् उक्तवान् । क्षमतामदगर्विताः राजानः गुरुजनानाम् उपदेशं न गृह्णन्ति, परन्तु ते गुरुजनान् अवमानन्ति उपहसन्ति च । अथ आत्ममर्यादासम्पन्नाः गुरुजनाः नृपान् उपदेष्टुं न उत्सहन्ते । अथ नृपाणां उपदेष्टारः विरलाः ।

२०. 'अपरिणामोपशमो दारुणलक्ष्मीमदः'-कः केन प्रसङ्गेन कं प्रति एवम् उक्तवान् ?

२०। 'अपरिणामोपशमो दारुणलक्ष्मीमदः'-कः केन प्रसङ्गेन कं प्रति एवम् उक्तवान् ?

उत्तरः महामन्त्री शुकनासः धनसम्पत्तिजनितमत्तताविषये कुमारं चन्द्रापीडं प्रति एवम् उक्तवान् ।

अघटनघटनपटीयसी राजलक्ष्मी नृपेषु सम्पद्जनितां मत्ततां विसृज्य नृपान् विभ्रान्तान् करोति । धनमदगर्विता राजानः गुरुजनान् अवज्ञां कुर्वन्ति । किन्तु नृपेषु सृष्टा सम्पद्जनिता मत्तता गुरुपदेशं विना अन्यत् केनापि उपायेन न प्रशमिता भवति ।

महामन्त्री शुकनासः धनसम्पत्तिजनितमत्तताविषये कुमारं चन्द्रापीडं प्रति एवम् उक्तवान् ।

अघटनघटनपटीयसी राजलक्ष्मी नृपेषु सम्पद्जनितां मत्ततां विसृज्य नृपान् विभ्रान्तान् करोति । धनमदगर्विता राजानः गुरुजनान् अवज्ञां कुर्वन्ति । किन्तु नृपेषु सृष्टा सम्पद्जनिता मत्तता गुरुपदेशं विना अन्यत् केनापि उपायेन न प्रशमिता भवति ।

भवति ।

२१. 'यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः'—उक्तेः तात्पर्यं किम् ?

२१। 'यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः'—उक्तेः तात्पर्यं किम् ?

उत्तरः यौवनकालः यद्यपि जीवनस्य कुसुमसमयः तथापि अस्मिन् समये काचित् विपदपि वर्तते । अस्मिन् समये युवजनानां भोगवासना प्रबला भवति । साधारणमनुष्यानां कथा शास्त्रज्ञानेन आलोकिताः युवानः अपि विषयभोगानां प्रावल्यात् विपथगामिनः भवन्ति । शास्त्रज्ञानां बुद्धिमतां बुद्धिः यौवनारम्भे विषयभोगानां आकर्षणात् कालुष्यं प्राप्नोति । सद्यः यौवनप्राप्तः कुमारः चन्द्रापीडः एवम्प्रकारेण महामन्त्रिणा शुकनासेन उपदिष्टः ।

यौवनकालः यद्यपि जीवनस्य कुसुमसमयः तथापि अस्मिन् समये काचित् विपदपि वर्तते । अस्मिन् समये युवजनानां भोगवासना प्रबला भवति । साधारणमनुष्यानां कथा शास्त्रज्ञानेन आलोकिताः युवानः अपि विषयभोगानां प्रावल्यात् विपथगामिनः भवन्ति । शास्त्रज्ञानां बुद्धिमतां बुद्धिः यौवनारम्भे विषयभोगानां आकर्षणात् कालुष्यं प्राप्नोति । सद्यः यौवनप्राप्तः कुमारः चन्द्रापीडः एवम्प्रकारेण महामन्त्रिणा शुकनासेन उपदिष्टः ।

२२. 'अकारणञ्च भवति दुष्प्रकृतेरन्वयः श्रुतं वाविनयस्य'—कश्च वक्ता ? सः कं प्रति कथं वा एवमुक्तवान् ?

२२। 'अकारणञ्च भवति दुष्प्रकृतेरन्वयः श्रुतं वाविनयस्य'—कश्च वक्ता ? सः कं प्रति कथं वा एवमुक्तवान् ?

उत्तरः महामन्त्री शुकनासः अत्र वक्ता ।

सः राजकुमारं चन्द्रापीडं प्रति एवम् उक्तवान् ।

यौवराज्याभिषेकात् पूर्वं समागतं चन्द्रापीडं मनुष्यप्रकृतिविषये आचार्यः शुकनासः अवदत् यत् दुश्चरितानां कृते सद्वंशस्य शास्त्रज्ञानस्य वा कापि भूमिका न विद्यते । सद्वंशे जातः दुष्टः पण्डितः मूर्खः यथा वा भवतु सः हि दुष्टः । यतः स्वभावः अपरिवर्तनीयः ।

महामन्त्री शुकनासः अत्र वक्ता । सः राजकुमारं चन्द्रापीडं प्रति एवम् उक्तवान् ।

यौवराज्याभिषेकात् पूर्वं समागतं चन्द्रापीडं मनुष्यप्रकृतिविषये आचार्यः शुकनासः अवदत् यत् दुश्चरितानां कृते सद्वंशस्य शास्त्रज्ञानस्य वा कापि भूमिका न विद्यते । सद्वंशे जातः दुष्टः पण्डितः मूर्खः यथा वा भवतु सः हि दुष्टः । यतः स्वभावः

अपरिवर्तनीयः ।

२३. 'राज्यविषविकारतन्त्रीप्रदा राजलक्ष्मी' - तात्पर्यं व्याख्येयम् ।

२०। 'राज्यावियविकारतन्त्रीप्रदा राजलक्ष्मी' - तात्पर्यं व्याख्येयम् ।

उत्तरः दुराचारायाः राजलक्ष्म्याः चरित्रमत्र वर्णितं महामन्त्रिणा शुकनासेन । राजलक्ष्मी धनसम्पदां कारणभूतेन राज्याधिपतित्वरूपेण विषविकारेण नृपान् सदैव मोहग्रस्तान् करोति । सर्पादीनां तीव्रविषेण यथा सर्पदष्टः व्यक्तिः विकारग्रस्तः सन् मृत्युं प्राप्नोति तथैव राजाधिपत्यस्य उन्मादनावशात् राजानः धनैश्वर्यानां मोहात् विकारतां प्राप्य तन्द्राच्छन्नाः भवन्ति । हिताहितज्ञानशून्याः ते राजानः विनाशं प्राप्नुवन्ति । एवं राजलक्ष्मी नृपाणां विनाशं साधयति ।

उः दुराचारायाः राजलक्ष्म्याः चरित्रमत्र वर्णितं महामन्त्रिणा शुकनासेन । राजलक्ष्मी धनसम्पदां कारणभूतेन राज्याधिपतित्वरूपेण विषविकारेण नृपान् सदैव मोहग्रस्तान् करोति । सर्पादीनां तीव्रविषेण यथा सर्पदष्टः व्यक्तिः विकारग्रस्तः सन् मृत्युं प्राप्नोति तथैव राजाधिपत्यस्य उन्मादनावशात् राजानः धनैश्वर्यानां मोहात् विकारतां प्राप्य तन्द्राच्छन्नाः भवन्ति । हिताहितज्ञानशून्याः ते राजानः विनाशं प्राप्नुवन्ति । एवं राजलक्ष्मी नृपाणां विनाशं साधयति ।

२४. 'अनुज्झितधवलापि सरागैव भवति यूनां दृष्टिः' - उक्तेः कोऽर्थः ?

२४। 'अनुज्झितधवलापि सरागैव भवति यूनां दृष्टिः' - उक्तेः कोऽर्थः ?

उत्तरः अनुज्झितधवलापि धवलताम् अपरित्यज्य अपि युवचित्तम् सरागं अनुरागपूर्णं भवति । रागः रक्तिमता लालसा । विद्याशिक्षयाः आलोकप्राप्ताः अपि राजानः वित्तवैभवसंयोगात् लालसायुक्ताः भवन्ति । सम्पदतृष्णावशात् यूनां दृष्टिः सदैव अनुरागपूर्णा भवति । युवानः विषयभोगेषु प्रवर्तन्ते ।

अनुज्झितधवलापि धवलताम् अपरित्यज्य अपि युवचित्तम् सरागं अनुरागपूर्णं भवति । रागः रक्तिमता लालसा । विद्याशिक्षयाः आलोकप्राप्ताः अपि राजानः वित्तवैभवसंयोगात् लालसायुक्ताः भवन्ति । सम्पदतृष्णावशात् यूनां दृष्टिः सदैव अनुरागपूर्णा भवति । युवानः विषयभोगेषु प्रवर्तन्ते ।

२५. 'कष्टमनञ्जनवर्तिसाध्यपरमैश्वर्यतिमिरान्धत्वम्' - कः कं प्रति एवम् उपदिष्टवान् ? तात्पर्यञ्च किम् ?

२५। 'कष्टमनञ्जनवर्तिसाध्यपरमैश्वर्यतिमिरान्धत्वम्' - कः कं प्रति एवम् उपदिष्टवान् ? तात्पर्यञ्च किम् ?

उत्तरः महामन्त्री शुकनासः राजकुमारं चन्द्रापीडं प्रति एवमुक्तवान् ।

यौवनागमे यूनां सम्पदतृष्णा प्रवला भवति । तिमिररोगग्रस्ताः जनाः सर्वं अन्धकारमयं

पश्यन्ति । धममदगर्वेण युवानः सर्वं जगत् भोग्यरूपेण विवेचन्ति । तिमिररोगजनितम् अन्धत्वम् अञ्जनप्रलेपेन प्रशम्यते, किन्तु धनमदगर्वजनितम् अन्धत्वं न केनापि उपायेन प्रशमनं प्राप्यते ।

महामन्त्री शुकनासः राजकुमारं चन्द्रापीडं प्रति एवमुक्तवान् ।

यौवनागमे यूनां सम्पदतृष्णा प्रबला भवति । तिमिररोगग्रस्ताः जनाः सर्वं अन्धकारमयं पश्यान्ति । धममदगर्वेण युवानः सर्वं जगत् भोग्यरूपेण विवेचन्ति । तिमिररोगजनितम् अन्धत्वं अञ्जनप्रलेपेन प्रशम्यते, किन्तु धनमदगर्वजनितम् अन्धत्वं न केनापि उपायेन प्रशमनं प्राप्यते ।

२६. 'सततमूलमन्त्रशम्यो विषमो विषयविषास्वादमोहः'—कः कं कथं वा एवमुक्तवान् ?

२७। 'सततमूलमन्त्रशम्यो विषमो विषयविषास्वादमोहः'—कः कं कथं वा एवमुक्तवान् ?

उत्तरः राज्याभिषेकात् पूर्वं समागतम् अधीतविद्यं विनीतं चन्द्रापीडं प्रति महामन्त्रिणः शुकनासस्य अयमुपदेशः ।

युवानः राजकुमाराः विषयभोगेन मोहग्रस्ताः भवन्ति । विषयभोगः विषस्वरूपः । राजानः विषस्वरूपे विषयभोगे आच्छन्नाः सन्तः मूलमन्त्ररूपेण विषयभोगं जपन्ति । न केनापि औषधेन मन्त्रेण वापि नृपाणां विषयभोगेच्छा निवृत्ता भवति ।

राज्याभिषेकात् पूर्वं समागतम् अधीतविद्यं विनीतं चन्द्रापीडं प्रति महामन्त्रिणः शुकनासस्य अयमुपदेशः ।

युवानः राजकुमाराः विषयभोगेन मोहग्रस्ताः भवन्ति । विषयभोगः विषस्वरूपः । राजानः विषस्वरूपे विषयभोगे आच्छन्नाः सन्तः मूलमन्त्ररूपेण विषयभोगं जपन्ति । न केनापि औषधेन मन्त्रेण वापि नृपाणां विषयभोगेच्छा निवृत्ता भवति ।

२७. 'नाल्पमुदेष्टव्यम्' इत्यस्य पदस्य सन्धिविच्छेदः कार्यः ।

२९। 'नाल्पमुदेष्टव्यम्' इत्यस्य पदस्य सन्धिविच्छेदः कार्यः ।

उत्तरः न + अल्पम् + उपदेष्टव्यम् ।

न + अल्पम् + उपदेष्टव्यम् ।

२८. कादम्बरी काव्यस्य टीकाकारद्वयस्य नाम कार्यम् ।

२८। कादम्बरी काव्यस्य टीकाकारद्वयस्य नाम कार्यम् ।

उत्तरः कादम्बरीकाव्यमुपजीव्य बहवः टीकाः सम्पादिताः । तेषु टीकाकारेषु अन्यतमौ पण्डितप्रवरः जीवानन्द विद्यासागरः महामहोपाध्यायः हरिदाससिद्धान्तवागीशश्च । कादम्बरीकाव्यमुपजीव्य बहवः टीकाः सम्पादिताः । तेषु टीकाकारेषु अन्यतमौ पण्डितप्रवरः जीवानन्द विद्यासागरः महामहोपाध्यायः हरिदाससिद्धान्तवागीशश्च ।

२९. हरिदाससिद्धान्तवागीशस्य टीका का नामिका भवति ?

२९। हरिदाससिद्धान्तवागीशस्य टीका का नामिका भवति ?

उत्तर: महामहोपाध्याय हरिदाससिद्धान्तवागीशमहोदयेन कादम्बरीकाव्यमाश्रित्य 'कल्पलता' टीका रचिता ।

महामहोपाध्याय हरिदाससिद्धान्तवागीशमहोदयेन कादम्बरीकाव्यमाश्रित्य 'कल्पलता' टीका रचिता ।

३०. कादम्बरीकाव्यमाश्रित्य मुख्याः टीकाः काः भवन्ति ?

३०। कादम्बरीकाव्यमाश्रित्य मुख्याः टीकाः काः भवन्ति ?

उत्तर: कादम्बरीकाव्यमाश्रित्य बहवः टीकाग्रन्थाः विरचिताः ।

मोगलसम्राजः आकबरस्य समयकाले रचिता महामहोपाध्यायस्य भानुचन्द्रगणिमहाभागस्य टीका प्रसिद्धा ।

एतद्व्यतीतं पण्डितप्रवरस्य जीवानन्दविद्यासागरस्य टीका, हरिदास सिद्धान्तवागीशस्य 'कल्पलता' टीका, काशीहिन्दुविश्वविद्यालयस्य पण्डितप्रवरेण कृष्णमोहनशास्त्रीमहाभागेन विरचिता 'चन्द्रकला विद्योतिनी' टीका प्रसिद्धा । कादम्बरीकाव्यमाश्रित्य बहवः टीकाग्रन्थाः विरचिताः ।

मोगलसम्राजः आकबरस्य समयकाले रचिता महामहोपाध्यायस्य भानुचन्द्रगणिमहाभागस्य टीका प्रसिद्धा ।

एतद्व्यतीतं पण्डितप्रवरस्य जीवानन्दविद्यासागरस्य टीका, हरिदास सिद्धान्तवागीशस्य 'कल्पलता' टीका, काशीहिन्दुविश्वविद्यालयस्य पण्डितप्रवरेण कृष्णमोहनशास्त्रीमहाभागेन विरचिता 'चन्द्रकला विद्योतिनी' टीका प्रसिद्धा ।

३१. कादम्बरी काव्यस्य उत्सः कः भवति ?

३१। कादम्बरी काव्यस्य उत्सः कः भवति ?

उत्तर: कादम्बरीकाव्यम् महकविना गुणाढ्येन पैशाची प्राकृतभाषायां विरचितायाः बृहत्कथायाः कथाभागम् आश्रित्य वाणभट्टेण विरचितम् । सोमदेवभट्टविरचितः कथासरित्सागरः अपि कादम्बरी काव्यस्य उत्सरूपेण विवेचितः ।

कादम्बरीकाव्यम् महकविना गुणाढ्येन पैशाची प्राकृतभाषायां विरचितायाः बृहत्कथायाः कथाभागम् आश्रित्य वाणभट्टेण विरचितम् । सोमदेवभट्टविरचितः कथासरित्सागरः अपि कादम्बरी काव्यस्य उत्सरूपेण विवेचितः ।

३२. वाणभट्टाणुसारं धूर्तैः राजा कथं प्रतार्यते ?

३२। वाणभट्टाणुसारं धूर्तैः राजा कथं प्रतार्यते ?

उत्तर: धूर्तजनाः स्वार्थपरायणाः । स्वार्थसिद्ध्यर्थं मांसलोभिशकुनिसदृशाः धूर्ताः राजानमाश्रित्य

वर्तन्ते । राज्ञः प्रीत्यर्थं शास्त्रनिषिद्धाः दोषाः गुणरूपेण राजनि ते आरोपयन्ति । यथा द्यूतक्रीडा आमोदाय, परस्त्रीगमनं विचक्षणता, स्वपत्नीत्यागम् अनासक्तिः, गुरुजनानां उपदेशं प्रति अवहेला स्वाधीनता, गणिकासक्तिः आनन्दाय, अपराधिनं प्रति दुर्बलता महानुभवता, स्वेच्छाचारिता प्रभुत्वम्—इत्येवं बहुशः धूर्ताः राजनि मिथ्यामहत्वम् आरोप्य राजानम् अधोगतिं प्रापयन्ति ।

धूर्तजनाः स्वार्थपरायणाः । स्वार्थसिद्ध्यर्थं मांसलोभिशकुनिसदृशाः धूर्ताः राजानमाश्रित्य वर्तन्ते । राज्ञः प्रीत्यर्थं शास्त्रनिषिद्धाः दोषाः गुणरूपेण राजनि ते आरोपयन्ति । यथा द्यूतक्रीडा आमोदाय, परस्त्रीगमनं विचक्षणता, स्वपत्नीत्यागम् अनासक्तिः, गुरुजनानां उपदेशं प्रति अवहेला स्वाधीनता, गणिकासक्तिः आनन्दाय, अपराधिनं प्रति दुर्बलता महानुभवता, स्वेच्छाचारिता प्रभुत्वम्—इत्येवं बहुशः धूर्ताः राजनि मिथ्यामहत्वम् आरोप्य राजानम् अधोगतिं प्रापयन्ति ।